

І. А. ФЕДОРОВА

ЕТАПИ НАВЧАННЯ АНГЛОМОВНОГО ДІЛОВОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

У статті надаються рекомендації щодо організації навчального процесу, спрямованого на оволодіння вміннями висловлюватися у монологічній формі на заняттях з ділової англійської мови у немовних вищих навчальних закладах, зокрема на факультетах міжнародної економіки. В основу визначення етапів навчання монологічного мовлення покладено специфіку майбутньої професійної діяльності цієї категорії студентів, рівень розвитку їхніх психічних процесів, а також вимоги «Програми з англійської мови для ділового спілкування».

Ключові слова: ділове мовлення, англломовне повідомлення, Інтернет, Інтернет-ресурси

И. А. ФЕДОРОВА

ЭТАПЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ДЕЛОВОГО СООБЩЕНИЯ

В статье даются рекомендации по организации учебного процесса, направленного на овладение умениями высказываться в монологической форме на занятиях делового английского языка в неязыковых вузах, в частности на факультетах международной экономики. В основу определения этапов обучения монологической речи положено специфика будущей профессиональной деятельности этой категории студентов, уровень развития их психических процессов, а также требования Программы изучения делового английского языка.

Ключевые слова: деловое общение, англоязычное сообщение, Интернет, Интернет-ресурсы

I. A. FEDOROVA

STAGES OF TEACHING BUSINESS ENGLISH REPORTING

The article provides recommendations for the process of teaching Business Spoken English to International Economics students. The defining of learning stages is based on the specific nature of the future professional activity of this particular category of students, their level of mental processes development, and the regulations of the Business English Curriculum.

Keywords: business communication, English report, Internet, Internet resources

Вхід України в єдиний європейський освітній простір потребує перегляду загальноосвітньої та мовної політики підготовки фахівців економічного профілю, які б володіли діловою англійською мовою і були здатними залучатися до комунікації та співпраці із зарубіжними партнерами. Аналіз професійної діяльності та виробничих функцій економіста-міжнародника вказує на необхідність підготовки фахівців, які вміють висловлюватися в монологічній формі, здійснюючи при цьому вплив на співрозмовника та надаючи оцінку об'єкту свого повідомлення. До системи вмінь фахівця з міжнародної економіки також входить вміння користуватися ресурсами Інтернету, які надають можливість доступу до новітньої фахової інформації [10, с. 17].

У зв'язку з цим вагомим значенням набуває завдання вдосконалення методики навчання майбутніх фахівців із міжнародної економіки професійно-спрямованого монологічного мовлення з використанням інформації, отриманої за допомогою ресурсів Інтернету. В результаті аналізу жанрів усних монологічних повідомлень, що є найбільш поширеними в діловому спілкуванні, для навчання студентів зовнішньоекономічних спеціальностей висловлюватися в монологічній формі нами було обрано такі жанри, як «усне розпорядження» й «усний звіт».

Зауважимо, що за останні роки в методиці викладання іноземних мов проблему навчання монологічного мовлення у вищій школі досліджували багато вчених. Так, питання навчання усних монологічних висловлювань у немовних ВНЗ розглядаються у працях Ю. В. Петровської [9], Г. Г. Левченка [5], О. В. Кіршової [6], Н. Д. Соловйової [12], Л. Я. Личко [7] та ін.

Разом з тим проблема навчання студентів, що здобувають вищу економічну освіту, професійно спрямованого монологічного мовлення є недостатньо дослідженою. Зокрема, не вирішеним залишається питання послідовності навчання студентів економічних спеціальностей професійно-спрямованого англomовного монологічного мовлення з використанням інформації ресурсів Інтернету.

Метою статті є визначення та обґрунтування етапності навчання монологічного мовлення для організації навчального процесу з оволодіння цим видом мовленнєвої діяльності.

Навчання монологічного мовлення розуміється як процес формування й розвитку вмінь висловлюватися в монологічній формі. Для належної організації формування й розвитку вмінь перед нами постає завдання, що полягає у визначенні етапів навчання таких жанрівповідомлення, як усне розпорядження й усний звіт.

Етапи формування навички чи вміння – це відрізки часу, що відрізняються один від одного своїми завданнями та способами навчання [11, с. 104]. Поетапне формування й розвиток умінь дає можливість градувати мовні й змістовно-сміслові труднощі, які виникають під час оволодіння мовленнєвою діяльністю.

У методиці навчання іноземних мов існують різні підходи щодо визначення етапів формування й розвитку вмінь монологічного мовлення. Відповідно до характеру змісту інформації формування вмінь цього виду мовленнєвої діяльності складається з чотирьох етапів, на кожному з яких розвивається певне вміння: 1 – мобілізація досвіду, 2 – послідовність викладу, 3 – перенос інформації та її інтеграція, 4 – вираження власного відношення [13, с. 232]. Для формування вмінь монологічного мовлення з опорою на текст виділяються такі етапи: 1) навчання прийомів попереднього аналізу тексту; 2) навчання прийомів змістового згортання тексту; 3) навчання виявлення імпліцитної інформації, підтексту; 4) навчання прийомів виявлення й передачі основних елементів змісту й особистісної оцінки прочитаного. Інші автори пропонують такі етапи формування вмінь монологічного мовлення: підготовчий; спеціальний; етап практики в спілкуванні [3, с. 64]; когнітивно-орієнтовний, систематизуюче-функціональний, комунікативно-мовленнєвий [2, с. 13–14]; репродуктивний, репродуктивний з елементами творчості, продуктивний з елементами репродукції [12, с. 93]; репродуктивного мовлення, змішаного (репродуктивно-продуктивного) мовлення, продуктивного мовлення, оволодіння основами монологічного висловлювання, удосконалення монологічних умінь [14, с. 82].

Етапи навчання монологічного мовлення, зазначені вище, не враховують усіх особливостей навчання майбутніх економістів-міжнародників монологічного мовлення. Зокрема, у розподілі цих етапів не відображено специфіки використання Інтернет-ресурсів для підготовки повідомлення. Тому досягнення визначених ознак монологічного мовлення – правильності, цілісності й плавності – вимагає уточнення етапності навчання монологу-повідомлення жанрів усного розпорядження й усного звіту з використанням ресурсів Інтернету.

Відповідно до фаз текстової діяльності [5, с.57] ми визначаємо три етапи навчання монологу-повідомлення і відповідно до типу діяльності, що переважає на кожному етапі, називаємо їх рецептивно-репродуктивним, репродуктивно-продуктивним, продуктивним.

Завданням першого – рецептивно-репродуктивного – етапу навчання монологу-повідомлення жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт» є навчання мотиваційно-цільового аналізу повідомлень і матеріалів Інтернет-ресурсів. На другому – репродуктивно-продуктивному – етапі відбувається розвиток і вдосконалення навичок монологічного мовлення. Зважаючи на те, що формування репродуктивних навичок передують формуванню продуктивних, вважаємо за доцільне розділити другий етап навчання монологічного мовлення на два підетапи – репродуктивний і продуктивний. Завданням репродуктивного підетапу є розвиток навичок монологічного мовлення у процесі відтворення висловлювання, а продуктивного – вдосконалення навичок монологічного мовлення у процесі створення останнього. На останньому – продуктивному – етапі відбувається розвиток умінь монологічного мовлення.

Для наочності представимо завдання етапів навчання монологічного мовлення у навчальному процесі на схемі (рис. 1).

ЛІНГВОДИДАКТИКА

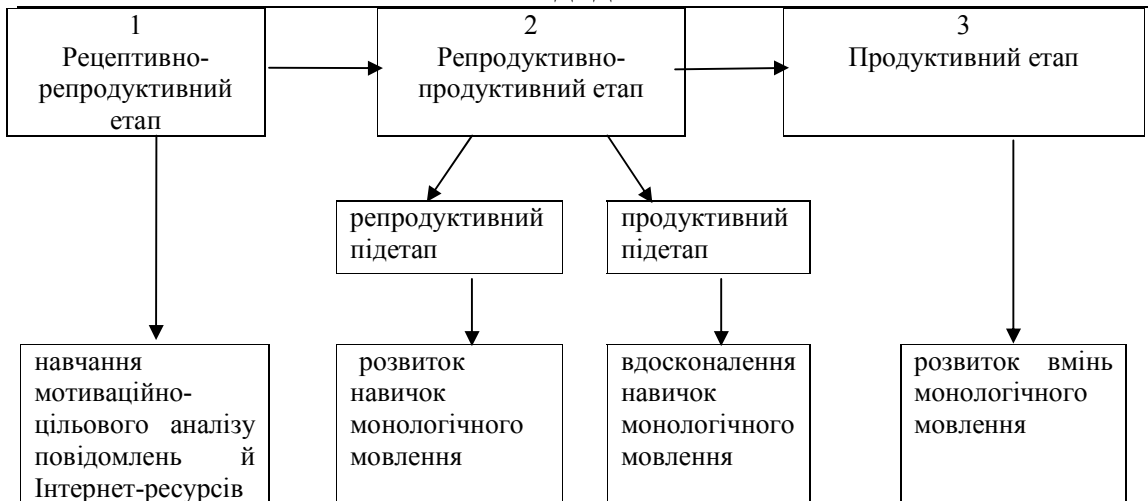

Рис. 1. Етапи навчання професійно спрямованого англомовного монологу-повідомлення

Розглянемо докладніше зміст етапів навчання з метою уточнення навчальних завдань на кожному з них.

Дані досліджень у галузі психолінгвістики [5, с. 4] вказують на те, що мотиваційно-спонукальна фаза є «за пусковим» рівнем створення висловлювання. На цьому рівні виникає комунікативний намір, який формує стратегію говоріння і внутрішню програму монологічної діяльності. В основі самостійного монологічного висловлювання лежить самостійний мотив і самостійний замисел, які повинні бути досить стійкими для створення програми активного самостійного мовленнєвого висловлювання. У зв'язку з цим перший етап навчання монологічного мовлення з використанням ресурсів Інтернету полягає у роботі над мотиваційно-спонукальною фазою майбутніх висловлювань.

Рецептивна діяльність на цьому етапі передбачає аналіз зразків усних звітів і розпоряджень, а також матеріалів Інтернет-ресурсів. Працюючи з ними, студенти знайомляться зі структурою цих жанрів монологу-повідомлення, визначають їхні головні і другорядні ідеї, предметний зміст, мету.

Важливу роль у формуванні стимулу, а також реалізації першої фази говоріння відіграє ситуація, оскільки під час орієнтування у проблемній ситуації у мовця формується комунікативний намір і вимальовується завдання спілкування. Тому з метою формування стійкості замислу і мотиву висловлювання на першому етапі студенти вчать правильно оцінювати ситуацію спілкування і відповідно до неї визначати зміст свого майбутнього висловлювання.

Нагадаємо, що, крім аналізу зразків повідомлень, рецептивна діяльність передбачає аналіз матеріалів ресурсів Інтернету. Як відомо, успішність пошуку необхідного матеріалу в Інтернеті зумовлюється введенням правильних ключових слів у пошукове вікно. У зв'язку з цим навчання пошуку матеріалу в Інтернеті відбувається шляхом визначення ключових слів із комунікативного завдання та спроби пошуку необхідної інформації в Інтернеті за допомогою цих слів. Виконання такого завдання, як аналіз матеріалу Інтернет-ресурсів, відбувається шляхом опрацювання змісту зразків як вербальної, так і невербальної інформації. При цьому більше уваги у виконанні цього завдання приділятиметься невербальній інформації – таблицям, схемам, малюнкам тощо, оскільки їх інтерпретація може спричинити у студентів найбільші труднощі.

Зразки повідомлень жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт» є моделями для репродуктивної діяльності. Репродуктивна діяльність на цьому етапі передбачає відтворення зразків мовлення, а також застосування трансформацій, що відбуваються всередині речень. Серед таких трансформацій у методиці виділяють: 1) відсікання частин фрази, речення і навіть цілих надфразових єдностей; 2) об'єднання мовних одиниць у рівнозначні семантичні комплекси; 3) реконструкцію структури речень; 4) різні доповнення. Основною функціональною одиницею цього етапу навчання монологічного мовлення є елементарне

висловлювання. Елементарне висловлювання – це декілька речень, підпорядкованих єдиній комунікативній меті, поєднаних предметно-логічним планом змісту і мовними засобами.

На рецептивно-репродуктивному етапі навчання монологічного мовлення студенти виконують такі завдання: ознайомлення із зразком повідомлення; аналіз його логіко-композиційної побудови, особливостей реалізації комунікативного наміру, ситуації продукування; відбір й аналіз інформації Інтернет-ресурсів; визначення змісту майбутнього висловлювання.

Наступним етапом навчання монологічного мовлення є репродуктивно-продуктивний етап, що співвідноситься з аналітико-синтетичною фазою говоріння. На цьому етапі проявляються механізми предметно-логічного плану і механізми внутрішнього оформлення.

Метою другого етапу навчання монологічного мовлення є розвиток і вдосконалення навичок монологічного мовлення. Основна відмінність цього етапу від попереднього – поступове розширення висловлювання, що включає передання (відтворення) повідомлення та вирішення проблеми у повідомленні. У зв'язку з цим, другий етап навчання монологічного мовлення ми розділили на два підетапи – репродуктивний і продуктивний. Метою першого підетапу є розвиток навичок монологічного мовлення під час репродуктивної діяльності, а другого – вдосконалення навичок монологічного мовлення під час створення власного висловлювання.

Отже, на репродуктивно-продуктивному етапі навчання монологічного мовлення відбувається планомірне поєднання нового мовленнєвого матеріалу з пройденим раніше, встановлення зв'язку між ними та використання нового матеріалу у новій ситуації спілкування. Другий етап навчання монологічного мовлення характеризується активною роботою з Інтернет-ресурсами, що є матеріалом для репродуктивної та продуктивної мовленнєвої діяльності.

Розглянемо зміст кожного підетапу репродуктивно-продуктивного етапу навчання монологу-повідомлення жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт».

На першому підетапі, як ми вже зазначали, переважає репродуктивна діяльність. Хоча до цієї діяльності висуваються певні недоліки – відмінність програми висловлювання від реального спілкування й відсутність власних думок щодо змісту повідомлення – необхідність виконання репродуктивної діяльності ми визначаємо щодо навчання цілісності монологу-повідомлення. Крім того, у професійному спілкуванні економістів-міжнародників трапляються ситуації, коли необхідно довести розпорядження керівника підрозділу до всіх працівників, прослухати звіти підлеглих та повідомити про них директору й ін. Таким чином, репродуктивному висловлюванню належить вагома роль не лише у процесі формування вмінь монологічного мовлення, а й у реальному професійному спілкуванні економістів-міжнародників.

Як і будь-який вид діяльності, репродукція характеризується наявністю предмета, продукту, засобів і способів реалізації. Відомо, що репродукція існує в таких формах: 1) повна репродукція; 2) часткова репродукція; 3) репродукція-трансформація. Оскільки повна репродукція полягає у відтворенні структури і змісту висловлювання без змін, цей вид діяльності доцільніше застосовувати для засвоєння структури і композиційно-змістової єдності повідомлення. Отже, повна репродукція сприятиме розвитку таких навичок:

- планувати і будувати висловлювання відповідно до структури жанру;
- дотримуватись композиційно-змістової єдності висловлювання.

Наступна форма репродукції – часткова репродукція – полягає у переданні змісту кількома фразами. Тому ми вважаємо цей вид діяльності найбільш доцільним для розвитку навичок, що входять до структури вміння забезпечити змістову цілісність повідомлення, зокрема навичок дотримуватись єдності теми або політематичності і навичок збагачувати реципієнтів новими знаннями.

Останній вид репродукції – репродукція-трансформація – полягає у переданні змісту в нових формах. Під час такої діяльності висловлювання студента містить, поряд з елементами відтворення мовленнєвих зразків, й елементи творчості. Ця творчість може проявитися у варіаціях засвоєного і нового мовленнєвого матеріалу, його переносі у нові ситуації, схожі до тих, що зустрічались раніше. Творча самостійність може проявитись також у виборі логіки і структури висловлювання, адекватному підборі мовного матеріалу для вираження заданого

змісту [8, с. 67–68]. Тому такий вид діяльності, як репродукція-трансформація, сприятиме розвитку навичок, які забезпечують логічність, зв'язність, інтенціональність, модальність, доказовість, ситуативність і правильність висловлювання. Також ми вважаємо, що застосування репродукції-трансформації сприятиме розвитку навичок, які забезпечують належну швидкість висловлювання. Таким чином, репродукція-трансформація сприятиме розвитку таких навичок:

- використовувати адекватні засоби на лексичному, граматичному і фонетичному рівнях;
- виражати причинно-наслідкові, цільові та інші відношення, дотримуючись законів логіки;
- виражати смислові зв'язки за допомогою релевантних засобів зв'язку;
- реалізувати комунікативний намір у тексті повідомлення;
- виражати суб'єктивно-оцінювальне ставлення до об'єкту повідомлення;
- обґрунтувати правильність суджень шляхом використання елементів роздумів і аргументації;
- висловлюватись відповідно до ситуації спілкування;
- висловлюватися із прийнятною швидкістю;
- уникати довгих пауз.

Для формування цих навичок використовуються однакові матеріали Інтернет-ресурсів усіма студентами, що забезпечить контроль правильності розуміння та інтерпретації цих матеріалів. Те, що матеріал обговорення знайомий усій групі, загострює увагу промовця до свого мовлення. Навіть в умовах мовчання (продумування) студенти будуть перебувати у мовленнєвому стані, оскільки мовленнєвий апарат буде в мобілізованій готовності. Крім того, думка учасників спілкування зайнята однією темою розмови, у результаті чого відбувається взаємне збагачення співрозмовників як новими рішеннями, так і способами вираження думки. Отже, у цьому випадку адреса розміщення матеріалу в Інтернеті вказується викладачем з метою опрацювання спільної інформації усіма студентами.

Функціональною одиницею цього підетапу навчання монологічного мовлення є складне висловлювання, що відповідає кожному структурному елементу повідомлення відповідного жанру. Складне висловлювання – це продукт синтезу двох чи більше елементарних висловлювань. Для продукування такого висловлювання задається мовленнєве завдання і відводиться час на підготовку.

Основними видами штучних опор на репродуктивному підетапі навчання монологічного мовлення є тексти-зразки повідомлень жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт» у поєднанні з логіко-структурними схемами структурних елементів повідомлень. Природна опора на цьому – це матеріали Інтернет-ресурсів, спільні для всіх студентів.

Отже, результатом репродуктивного підетапу другого етапу навчання монологічного мовлення є розвиток навичок монологічного мовлення під час репродуктивної діяльності студентів. На цьому підетапі студенти виконують завдання на репродукцію окремих елементів повідомлення за вказівкою викладача та з опорою на допоміжну інформацію.

Мета продуктивного підетапу другого етапу навчання монологічного мовлення – вдосконалення навичок монологічного мовлення. Отже, об'єкти навчання, зокрема навички монологічного мовлення, є спільними для обох підетапів репродуктивно-продуктивного етапу навчання монологу-повідомлення жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт». Однак на другому підетапі ці навички вдосконалюються під час здійснення студентами продуктивної діяльності – створення власного висловлювання. Важливо відзначити і те, що висловлювання на цьому підетапі містить вирішення проблеми, що відрізняє його від репродуктивного підетапу, метою якого є відтворення змісту висловлювання. Цим пояснюється відсутність на продуктивному підетапі такого виду штучних опор, як текст-зразок.

Основна увага на цьому етапі приділятиметься такому виду штучних опор, як логіко-структурна схема, що відповідає кожному структурному елементу монологу-повідомлення відповідного жанру.

Природними опорами на продуктивному підетапі навчання монологічного мовлення є матеріали Інтернет-ресурсів.

Характерна риса цього етапу навчання монологічного мовлення – диференціація інформаційних повідомлень. Оскільки знайдена студентами інформація становить для них професійний інтерес, ми вважаємо, що різноманітність текстових повідомлень сприятиме

підвищенню мотивації до виконання завдання, а саме – продукування усного повідомлення, а також до його сприйняття іншими слухачами.

На початку цього підетапу адреси розміщення матеріалів в Інтернеті вказуються викладачем, однак до кінця продуктивного підетапу передбачається здійснення самостійного пошуку матеріалу, необхідного для вирішення завдання.

Таким чином, до кінця продуктивного підетапу другого етапу навчання монологічного мовлення студенти вдосконалюють навички монологічного мовлення шляхом продукування власного висловлювання на рівні тексту з використанням релевантного матеріалу Інтернет-ресурсів. Основною функціональною одиницею цього етапу є складне висловлювання, що відповідає кожному структурному елементу монологу відповідного жанру. На підготовку цього висловлювання відводиться час і задається мовленнєве завдання. На цьому підетапі виконуються такі завдання, як реалізація комунікативного наміру у межах структурного елемента монологу відповідного жанру з опорами та без них.

Останній етап навчання монологічного мовлення співвідноситься із виконавчою фазою говоріння, в якій відбувається реалізація власного висловлювання. Висловлювання на цьому етапі становить єдину цілісну систему і володіє якими замкнутої структури. Отже, завданням третього – продуктивного – етапу є навчити студентів реалізувати повідомлення кожного жанру. На цьому етапі навчання монологічного мовлення відбувається розвиток вмінь створювати повідомлення жанрів «усне розпорядження» та «усний звіт».

Основним видом штучних опор, що використовуються на цьому етапі, є схеми усного розпорядження і звіту, які поступово усуваються з використання до кінця третього етапу навчання монологічного мовлення. Природні опори, тобто матеріали Інтернет-ресурсів, використовуються лише для підготовки повідомлення жанру «усний звіт», оскільки цей матеріал необхідний безпосередньо для вирішення завдання. Для продукування повідомлень жанру «усне розпорядження» використовуються матеріали Інтернет-ресурсів, засвоєні протягом попередніх етапів навчання монологічного мовлення.

На початку продуктивного етапу для підготовки повідомлення відводиться певний час і вказується стимул до говоріння. Однак до кінця цього етапу відбувається поступове зменшення або усунення часу на підготовку до висловлювання, а також прямих спонукань до говоріння. Функціональною одиницею продуктивного етапу навчання монологічного мовлення є тематичне повідомлення. Тематичне повідомлення відображає декілька об'єктів дійсності і за своєю структурою становить поєднання елементарних і складних висловлювань на основі спільного плану викладу і теми. Тематичне повідомлення – це повноцінне висловлювання, що з методичної точки зору є основним засобом розвитку і вдосконалення мовленнєвих умінь. У нашому дослідженні тематичним повідомленням вважається повідомлення жанрів «усне розпорядження» й «усний звіт». На цьому етапі студенти виконують завдання на створення власних повідомлень вказаних жанрів.

Отже, кінцевим результатом навчання монологічного мовлення є продукування невідготовленого повідомлення жанру «усне розпорядження» та частково підготовленого повідомлення жанру «усний звіт». Під час продукування повідомлення мовець повинен продемонструвати володіння сукупністю вмінь, що забезпечують такі ознаки повідомлення, як правильність на лексичному, граматичному і фонетичному рівнях, змістову, логіко-структурну і функціонально-комунікативну цілісність, плавність.

Зазначені етапи формування й розвитку вмінь монологічного мовлення забезпечують градацію мовних і змістовно-сміслових труднощів, які виникають під час оволодіння монологічним мовленням з використанням Інтернет-ресурсів. Таку поетапну організацію навчання монологічного мовлення можна покласти в основу розробки комплексу вправ, що є перспективою нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушко С. Я. Методика обучения устноречевой коммуникативной деятельности на ситуационной основе в группах углубленного изучения английского языка (филологический факультет университета): дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С. Я. Андрушко – Одесса, 1990. – 217 с.
2. Баташов Н. А. Совершенствование устной монологической речи студентов 3 курса языкового факультета на основе системно-функциональной организации учебно-речевого материала (английский язык): автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. А. Баташов – Ленинград, 1988. – 16 с.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

3. Бжоско Е. Г. Обучение устной речи на продвинутом этапе (на материале английского языка в пединституте): дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Е. Г. Бжоско – Минск, 1988. – 173 с.
4. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Выготский Л. С. – СПб.: Союз, 1999. – 144 с.
5. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И. А. Зимняя – М.: Просвещение, 1978. – 159 с.
6. Кіршова О. В. Методика підготовки магістрантів створювати професійно орієнтовані проекти на основі німецькомовних текстів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Кіршова Ольга Володимирівна – Київ, 2008. – 24 с.
7. Личко Л. Я. Формування у майбутніх менеджерів-економістів англomовної професійно спрямованої компетенції в говорінні : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Л. Я. Личко – Київ, 2009. – 23 с.
8. Мусницкая Е. В. Контроль в обучении иностранным языкам: Книга для учителя / Е. В. Мусницкая – М.: Дом педагогики, 1996. – 192 с.
9. Петровська Ю. В. Методика організації автономного навчання англійської мови студентів технічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Петровська Юлія Валеріївна – Київ, 2010. – 195 с.
10. Програма з англійської мови для професійного спілкування / Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін. – К.: Ленвіт, 2005. – 119 с.
11. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) / под ред. Э. Г. Азимова, А. Н. Щукина. – СПб.: Златоуст, 1999. – 472 с.
12. Соловьева Н. Д. Индивидуализированное обучение устной иноязычной монологической речи по специальности в неязыковом вузе (2 этап, английский язык): дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. Д. Соловьева – К., 1990. – 253 с.
13. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе / под ред. А. А. Миролубова. – М.: Педагогика, 1981. – 456 с.
14. Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – 2-е изд. / С. Ф. Шатилов – М.: Просвещение, 1986. – 223 с.